

ԶԻՆԱՎԱՌ ԽԱՆԴԻԻ ԿԵՐՊԱՐՆ ԸՍՏ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԳԱՅԱՆԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Այսպիսով, սեպագիր արձանագրություններում Խալդի աստվածությանը վերագրվող արտահայտությունների հայերեն-ուրարտերեն բառերի համադրմամբ հնարավոր է դարձել տարբեր գեղարվեստական հորինվածքներում առկա զինավառ կերպարները ստուգաբանել որպես Վանի թագավորության դիցարանի գլխավոր Խալդի աստվածության պատկերներ:

Ուրարտերեն-հայերեն արտահայտությունների ստուգաբանությամբ պատկերագրական գաղտնիքների բացահայտման այս առաջին վերլուծությունը մեծ նշանակություն ունի ուրարտագիտության բնագավառում և կարիք ունի հետագա նորանոր ուսումնասիրությունների:

Բանալի բառեր – Խալդի, պատկերագրություն, սեպագիր, զենք:

Հոդվածում քննարկվում է Վանի թագավորության (Ուրարտու) դիցարանի գերագույն՝ Խալդի աստվածության քաջ ու հերոսական կերպարը՝ ըստ Միերի դռան արձանագրությունում հիշատակված արտահայտությունների և գեղարվեստական հորինվածքներում դրանց գաղափարական իմաստի համադրման:

Ուսումնասիրությունը փորձ է բացահայտելու Խալդի աստվածությանը վերագրվող հատկանիշները ուրարտերեն-հայերեն լեզվաբանական բառամթերքի ստուգաբանության միջոցով:

Վանի թագավորության արվեստում բազմիցս է հանդիպում դիցարանի գերագույն աստված Խալդիի սպառազեն կերպարը (նկ.1,2): Հայտնի է, որ ուրարտերենի մուծածիրյան խոսելաձևում այս աստվածության անունը հնչել է որպես «Ալդի»¹, իսկ ասորեստանյան արձանագրություններում հիշատակվել է «Խալդիա»՝ ձևով²: Լինելով բուն ուրարտական երևույթ³ նա ամենայն հավանականությամբ սկզբում եղել է թագավորող տոհմի հովանավոր աստվածություն, իսկ հետագայում պետականության կազմավորմանը զուգահեռ

¹ Կելիշինի արձանագրության մեջ այս աստծո անունը գրված է Ալդի: Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 224:

² Меликишвили Г. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. 1. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954, стр. 365.

³ Пиотровский Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944, стр. 272.

ստացել է համաուրարտական նշանակություն⁴: Խալդիի վերաբերյալ հիշատակությունները բացակայում են վաղ արձանագրություններում և ըստ երևույթին Իշպուիկի արքայի օրոք է սկսել հաստատվել նրա պաշտամունքը⁵: Խալդիի պաշտամունքը Վանի թագավորությունում քաղաքական մեծ նշանակություն է ունեցել. Տիրակալները, հաշվի առնելով հպատակների վրա այդ պաշտամունքի ազդեցությունը, իրենց իշխանությունը հայտարարում էին Խալդի աստծուց տրված: «Խալդին ինձ արքայություն տվեց» արտահայտությունը հայտնի է ուրարտական գրեթե բոլոր արքաների արձանագրություններից: Խալդին ընկալվում էր նաև որպես արքա և հաճախ պատկերվում էր գահին նստած⁶ (նկ.3): Խալդիի անունով էին առաջնորդվում արքաներն իրենց գործունեության տարբեր բնագավառներում: Ուրարտական և ասորեստանյան վիմագրական աղբյուրների համաձայն՝ Խալդին հանդես է գալիս որպես պատերազմի հովանավորող աստված: Բազմաթիվ արձանագրություններում ուրարտացիների կողմից մղվող պատերազմները ներկայացված են որպես Խալդիի պատերազմներ⁷: Խալդին համարվում էր չար ուժ՝ թշնամիների և բարի՝ իրեն երկրպագողների համար⁸: Ուրարտացիների պատկերացումներում Խալդին էր առաջնորդում իրենց բանակներն ու հաղթանակ պարգևում պատերազմներում: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այլ աստվածությունների պաշտամունքը հաճախ միաձուլվում էր Խալդիի հետ⁹: Նա նաև ընտանիքի, կյանքի ու կենսասիրության մի աստվածություն էր, որից ամենից հաճախ էին խնդրում կյանք, ուրախություն, մեծություն¹⁰: Լեոյի աշխատության մեջ Խալդին (խալտիս) բնութագրվում է որպես Վանի թագավորության (Ուրարտու) համաստվածության մեծ աստվածը, որ լույսի աստվածն էր, հզոր տեր, ժողովուրդների տեր, հոգևոր, մտավոր, բարոյականության և սրբության լույս¹¹: Ի.Լոսևայի

⁴ Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, *Երևան, 1940*, էջ 16:

⁵ Zimansky P. Urartian material culture as state assemblage: An anomaly in the archaeology of empire. Boston // «Bulletin of the American schools of oriental research», No.299/300, The archaeology of empire in ancient Anatolia, 1995, p. 109.

⁶ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պեղական կրոնը, *Երևան, 1990*, էջ 33:

⁷ Меликишвили Г. Наири-Урарту, стр. 366.

⁸ Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 34:

⁹ Նման երևույթ կարելի է տեսնել Ահուրամազդայի պաշտամունքի հետ կապված գրադաշտական կրոնական բարեփոխումներում: Տե՛ս Дандамаев М. Мидия и Ахеменидская Персия. Москва, 1982, стр. 157.

¹⁰ Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи /УКН/. Москва, 1960, №93, 276.

¹¹ Լէօ, Վանի Ուրարտու թագավորութիւնը, Ֆոէզնօ, 1950, էջ Գ:

ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Խալդին նաև պտղաբերության և բուսականության աստվածն էր¹²:

Այսպիսով, Խալդին կրում է մի քանի գործառույթ՝ բուսականության, պտղաբերության, երկնքի, պետության հովանավոր մարտիկի¹³: Պատահական չէ, որ նիզակը համարվել է Խալդիի խորհրդանշներից մեկը և մեծ տարածում ունեցել պաշտամունքային արվեստում: Ավելորդ չի լինի հիշատակել Մհերի դռան արձանագրության մեջ հիշատակված «Խալդի աստծո զենքեր» կամ «սուրը» արտահայտությունը¹⁴: Խալդիի զենք ասելով հասկացվել է հավանաբար գերբնական հատկություններով օժտված նետ ու աղեղ, նիզակ կամ սուր և որպես դրա վկայություն են Խալդիին ձոնված ոսկյա, արծաթյա, բրոնզյա զենքերը՝ վահաններ, աղեղներ, սրեր, նիզակներ և այլն: Այս առիթով հետաքրքրական է բրոնզյա մի թիթեղի վրա, գնդերով լցված պատկերագրական դաշտի հորինվածքային կենտրոնում աղեղնավորի կերպարը (նկ.4): Հետաքրքրական է, որ արձանագրություններում այլ աստվածության «զենքեր» նվիրաբերելու մասին որևէ տվյալ չկա: Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են բազմաթիվ վահաններ, կապարճներ՝ ձոնված Խալդի աստծուն՝ արքաների նվիրատվական արձանագրություններով¹⁵:

Ելնելով արձանագրություններում ռազմարշավներում Խալդիի՝ զորքի առաջնորդ հանդես գալու փաստից՝ կարելի է կարծել, որ ուրարտացիների պատկերացումներում այս աստվածությունն ունեցել է նաև զինվորի կերպարանք, որի վկայությունն են տարբեր հորինվածքներում պատկերված աստվածության հանդերձում՝ գոտկամասում կամ թիկունքում առկա զինատեսակները: Միգուցե պատահական չէ նաև Մուծաձորի Խալդի աստծո տաճարում

¹² Лосева И. Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен // «Древний мир», Сборник статей, Москва, 1962, стр. 304.

¹³ Ասվածի հետ կարելի է որոշ զուգահեռներ տանել Միջագետքի հետ. Աշուրն Ասորեստանում, Մարդուկը Բաբելոնում, որոնց քրմերը կապակցում էին բոլոր գերագույն աստվածների գործառույթներն ու կերպարները: St'au Всемирная история (под ред. Францева Ю., Дьяконова И., Ильина Г., Киселева С., Струве В.). Том 1. Москва, 1955, стр. 305:

¹⁴ Меликишвили Г. Наири-Урарту, стр. 369.

¹⁵ Пиотровский Б. Кармир-Блур I (Результаты работ археологической экспедиции института истории Академии наук Арм. ССР и Государственного Эрмитажа 1939-1949гг.). Ереван, 1950, стр. 62-63; Кармир-Блур II (Результаты работ археологической экспедиции института истории Академии наук Арм. ССР и Государственного Эрмитажа 1949-1950гг.). Ереван, 1952, стр. 49-52.

գոյություն ունեցած վահանի և նիզակի պաշտամունքը¹⁶: Խալդի աստծուն զենք մատուցելու մասին հիշատակություն կա օրինակ Կելյաշինի* ասուրա-ուրարտական երկեզու արձանագրության մեջ, որտեղ խոսվում է Մուծածիր քաղաքում Իշպուինի արքայի կողմից Խալդիին նվիրված մատուռ կամ տաճար կառուցելու և մի շարք նվիրատվությունների թվում նաև զենքի մատուցման մասին¹⁷: Խալդի աստծո զենքի մասին խոսվում է նաև Վանի Սբ.Պողոս եկեղեցու որմնախորշի և Խարակոնիսի* արձանագրություններում¹⁸: Մ.Ռիմշ-նայդերի կարծիքով նիզակն Ուրարտում համարվել է Խալդիի խորհրդանիշ և հավանաբար որպես «շտանդարտ» զինանշան տարվել է զորքի առջևից¹⁹: Դա իհարկե ապացուցելի է նախ՝ սեպագիր արձանագրություններում հիշատակված «**Haldini GiŠ šuri kuruni**»²⁰ Խալդի աստծո զենքը հզոր է արտահայտությամբ, ինչպես նաև հնագիտական պեղումների արդյունքում հայտնաբերված բազմապիսի նիզակներով: Այստեղ «**šuri**»-ն Ղափանցյանը թարգմանում է նետ²¹, սակայն այն, թերևս, ավելի ճիշտ կլինի նիզակ կամ սուր համարել: Ղափանցյանի կարծիքով այս արտահայտությունը ներկայացվում է որպես Խալդիի հաղթություն: Եվ իզուր չէ, որ հաղթական արձանագրությունները ձևավորվում էին հենց Խալդիին²², պատերազմ էին գնում Խալդիի զորությամբ և այլն: Խալդիի խիզախ կերպարի պատկերագրական իմաստը հասկանալու համար կարելի է համադրել ուրարտերեն սեպագրերը և նույնիմաստ հայերեն արտահայտությունները: Միերի դռան արձանագրության 17-րդ տողում կա նաև «**Haldini uš-ma-ši-i-e**» արտահայտությունը, որը Ղափանցյանն իր «Ուրարտուի պատմությունը» գրքում թարգմանում է որպես Խալդյան փառքին²³: Ուշագրավ է, որ դեռևս 1930թ. լույս տեսած 1927թ. հայտնաբերված Նոր Բայազետի սեպագիր արձանագրության վերլուծությունում նա ընդունել է «**uš-ma-ši-i-e**»-ն մեկ բառ և թարգմանել որպես մեծին: Ղափանցյանը ներկայացնում է Խալդիին տրվող սովորական ածականներ, որոնք են «**baušini**» (հոգացողին), «**alsušini**» (ամենակալին), «**ušmašini**» (մեծին, վեհին), «**ušgini**»

¹⁶ Пиотровский Б. История и культура Урарту, стр. 275.

¹⁷ УКН, №19.

¹⁸ УКН, № 20, 22, 23, 24 и т.д.

¹⁹ Кальмейер П. Символ Халди // «Древний Восток». №4. Ереван, 1983, стр. 180.

²⁰ УКН, № 39, 127 и т.д.

²¹ Капанцян Г. Историко-лингвистические работы. №2. Ереван, 1975, стр. 266-267.

²² Меликишвили Г. Урартские клинообразные надписи. II // «Вестник древней истории», №3, Москва, 1971, стр. 254, 255.

²³ Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, էջ 45:

(հսկողին), որոնցում ակնհայտ է միևնույն **«uš»**-բառարմատը և թարգմանվում է ինչպես հայերենում ուժ²⁴ (հայերեն ուժ-ոյժ՝ զորություն, կարողություն, պահլավերեն **ož, oj**, ասորերեն **az, uza**²⁵): Ուշագրավ է, որ հիթիթերենում նույնպես այս բառարմատն ունի նմանատիպ նշանակություն: Օրինակ, եթե դիտարկենք հիթիթական արձանագրություններում հիշատակված **«pankuš»** բառը, որն արտահայտում է ամբողջական զորք իմաստը²⁶, կարելի է նորից նկատել, որ **«uš»** արմատը կապվում է զորքի հետ՝ թերևս ներկայացնելով հավաքական ուժ: Այդ արձանագրություններում հանդիպում է նաև **«tuzzi»** բառը, որը նշանակել է զորք, որում դարձյալ ակնհայտ է ուժ արմատը²⁷: Ուժ բառարմատի բացատրությունը Հայկազյան բառարանում տրվում է որպես ուժավոր, ուժեղ, մեծ, զորավոր և անգամ քաջ²⁸: **«Dhaldini uš-ma-ši-i-e»** Խալդյան մեծությամբ թարգմանության կողմնակիցն է նաև Գ. Մելիքիշվիլին (Могуществом, величием бога Халди)²⁹: Մեծության հետ է կապում **«ma-še»** կամ **«meš»**-մեծ բառարմատը նաև Ի.Մեշյանինովը³⁰: Այս **«uš-ma-še»** բառը որպես զորություն և ուժ թարգմանված է նաև Ն.Հարությունյանի՝ սեպագիր արձանագրությունների վերաբերյալ աշխատություններում³¹, նման մոտեցման է հանգել նաև Ի. Դյակոնովը³²: Ղափանցյանի և այլոց թարգմանություններն իհարկե դեռևս վերջնական ապացուցված չեն, սակայն հակված ենք ընդունելու, որ անկասկած ճշմարիտ է այս բառարմատներում առկա հայերեն ուժ բառը: Ուրարտացի արքաների արձանագրությունները պարտադիր սկսվում էին Խալդիի ուժի ու զորության փառաբանմամբ: Ուշագրավ է Ղափանցյանի կողմից **«ամենակալ»** թարգմանությունը, որի հետ կարելի է մի զուգահեռ անցկացնել Կարմիր բլուրում գտնված բրոնզյա սաղավարտների եզրերին, Արգիշթի 1-ինի և Սարդուրի

²⁴ **Ղափանցյան Գ.**, Նոր Բայազետի սեպագիր արձանագրությունը, Երևան, 1930, էջ 8, 9:

²⁵ **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, Գ հատոր, Երևան, 1930, էջ 560:

²⁶ **Иванов В.** Хеттский язык. Москва, 1963, стр. 22, 206.

²⁷ **Иванов В.** Указ. соч., стр. 205.

²⁸ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ.2, Վենետիկ, 1837, էջ 540:

²⁹ **Меликишвили Г.** Наири-Урарту, стр. 385.

³⁰ **Мещанинов И.** Грамматический строй урартского языка. Часть первая. Москва-Ленинград, стр. 16.

³¹ **Арутюнян Н.** Корпус Урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001, стр. 474, **Арутюнян Н.** Новая урартская надпись из Сисиана // «Древний Восток», № 4, Ереван, 1983, стр. 213-215.

³² **Дьяконов И.** Урартские письма и документы. Москва-Ленинград, 1963, стр. 90.

2-րդի փորագրված արձանագրություններում հանդիպող «**uš**» բառարմատի մեկ այլ համակցություն՝ «**uš-tu-ni**» (**Hal-di-e EN ŠU "Argištiš uš-tu-ni** կամ **Hal-di-e EN ŠU SAR-duriše NIG.BA**) Արգիշթին կամ Սարգուրին Խալդի աստծուն տիրոջը նվիրեցին...)՝³³ Սաղավարտները նախատեսված էին կրողին պաշտպանելու համար, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ «**uš-tu-ni**» արտահայտության մեջ դարձյալ ուժն է, և թերևս այն նշանակում է ոչ միայն նվիրել ինչպես թարգմանված է, այլ նաև ուժ տալ, որից էլ հանգում ենք պաշտպանելու հատկությանը: Ուժ բառի գործածական իմաստով մի ուշագրավ կարծիք է հայտնել նաև Ն.Ենգիբարյանը, ով իր հոդվածում «**gunušini**» բառը թարգմանել է որպես զորք կամ մարտիկներ³⁴: Այստեղից ակնհայտ է, որ զորքը կրում է նույն ուժ կամ զորություն բառի հոգնակի իմաստը, ինչպես հայերենում³⁵: Այս առիթով միզուցե պատահական չէ Թեյշեբախիում հայտնաբերված զինվորի կերպարանքով արձանիկը, որի պատվանդանին պահպանվել է Արգիշտի արքայի կողմից արձանիկը Խալդիին նվիրաբերվելու վերաբերյալ հետաքրքիր մի արձանագրություն³⁶ (նկ.5):

ОБРАЗ БОЕВОГО ХАЛДИ ПО КЛИНОПИСНЫМ НАДПИСЯМ

ГАЯНЕ ПОГОСЯН

Изучение выражений в урартских клинописных надписях относящихся к богу Халди путем сопоставления их с армянскими однозначными словами, дает возможность принимать боевые образы божеств в разных художественных произведениях как иконографические образы главного бога пантеона Ванского царства Халди. Данная статья имеет важное значение в области урартоведения и нуждается в дальнейшем изучении.

Ключевые слова – Халди, иконография, клинопись, оружие.

³³ Дьяконов И. Указ соч., стр. 5.

³⁴ Ենգիբարյան Ն., Ուրարտական երկիրը և քաղաքը, «Լրաբեր», Երևան, 1975, հ.11, էջ 79,80:

³⁵ Աճառյան Հ., նշվ. աշխ., Բ հատոր, Երևան, 1928, էջ 114:

³⁶ Հովհաննիսյան Կ., Էրեբունիի որմնանկարները, Երևան, 1973, էջ 8:

THE COMBAT IMAGES OF HALDI IN CUNEIFORM INSCRIPTIONS

GAYANE POGHOSYAN

Gayane Poghosyan in this article conveys how with the help comparing and contrasting Urartian-Armenian words in the cuneiform inscriptions attributed to the deity of Khalt became possible to etymologize the combat characters found in different artworks as the images of Haldi (Khaldi), the supreme deity of Van pantheon.

This study, which is the first attempt to disclose the cryptic iconographic codes by etymologizing the Urartian-Armenian word-expressions is of greatest importance in Urartology and necessitates further advanced studies.

Key words – Haldi, iconography, cuneiform, weapon

Նկ.1 Բրոնզյա գուտի

Նկ.2,3,4 Բրոնզյա թիթեղներ

Նկ.5 Զինվորի կերպարանքով արձանիկ/վերակազմություն